Pregledni rad UDK: 316.343–057.56(=163.41)

https://doi.org/10.21301/eap.v13i1.2

Ivan Kovačević
Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
ikovacev@f.bg.ac.rs

Dragana Antonijević
Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
dantonij@f.bg.ac.rs

Dva pripovedanja identiteta*

Apstrakt: Specifične populacije sa fluidnim identitetima suočavaju se sa spoljnom izgradnjom sopstvene posebnosti, dok retko i sporadično etabliraju svoja opredeljenja i u javnoj areni. Identitetska osećanja takve populacije grade u korelaciji sopstvene intimnosti (svesti), „kulutrne intimnosti" i raznih identitetskih inputa. Razne vrste pripovedanja igraju značajnu ulogu i u iskazivanju identitetske intimnosti i u elaboraciji inputa koji se fluidnim populacijama serviraju. Takva pripovedanja, u skladu sa površno prepoznatim žanrom, omogućavaju slobodnu igru različitih sastojaka svesti i uputstava o tome kako se treba osećati.

U kreiranju gastarbajterskih identiteta sagledaćemo koliko i kako dve vrste pripovedanja, kroz svoje reprezentante, deluju na stvaranje predstava o osobenosti i na transformacije tih predstava tokom vremena. Kao reprezent književnog pripovedanja poslužiće nam roman Darka Markova *Sumrak u Bečkom haustoru*, a kao predstavnik publicističkog narativa knjiga *Svijet u sjeni* Nenada Popovića. Oba priprovedanja ćemo sagledati i kao izvore za razumevanje identitetskih nedoumica, ali i kao kreatore predstava o mestu gastarbajtera u prostoru između dva mesta življenja.

Ključne reči: antropologija, migracija, gastarbajteri, književnost, identitet, roman

Konstruktori identiteta

Ljudi konstruišu sopstvene identitete kao što konstruišu i identitete drugih ljudi. Biološke determinante identiteta ne postoje, bez obzira što se određenim analizama može utvrditi biološka sličnost ljudi i grupa. Zajednička struktura

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat pisanja referata za naučni skup „O pričama i pričanju danas" održan u Zagrebu 14–16. decembra 2013. godine u organizaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku iz Zagreba: *O pričama i pričanju danas*, Knjiga apstrakata, ISBN 978–953–6020–77–5. Zagreb 2013. Rad je rađen u okviru projekta 177035 Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

DNK baš ni malo ne obezbeđuje zajedničke tehnologije, poglede na svet, načine sklapanja brakova ili instrumentalnu muziku. To znači da se sličnost, koja može da izgradi i pripadnost, generiše na nekom drugom mestu – socio-kulturnom i ekonomsko-političkom. Izgradnja ljudske jedinke u procesu socijalizacije daje elemente koji će u interakciji s drugima stvarati pretpostavke za individualnu i grupnu identifikaciju. „Grupe nastaju i održavaju se putem poređenja s nekom drugom (imaginarnom) grupom, pri čemu je prisutna tendencija dizanja svoga i demoniziranja tuđeg" (Pajić 2014, 303). Da bismo postojali MI moraju postojati ONI, jer ako ih nema svi bi bili ISTO. Stoga se izgradnja NAS i NJIH odvija od ranog detinjstva u porodici, kroz prve društvene dodire van porodice u kojima se mogu javiti podele na NAS i NJIH, da bi se potom ceo život nalazili u areni identiteta u kojoj se uobličavaju, usaglašuju, sukobljavaju ili kontrastiraju individualni, socijalni i kolektivni identiteti. „Proces oblikovanja identiteta je kompleksan i dugotrajan proces, pri čemu, u principu, taj proces ostaje dinamičan, višeslojan i nedovršen" (Pajić 2014, 302).

Osim učenja o tome „ko si" i „kome pripadaš" koje se odvija kroz socijalizaciju, ljudi su permanentno izloženi uticaju identitetskih kreatora i propagandista koji deluju kroz politiku, medije, religiju ili umetnost. Kreatori i konstruktori identiteta mogu biti i „stručnjaci za etnička pitanja" koji sa meritornošću „naučnika" definišu etničke identitete[1], ali i mnogi drugi koji svojim delovanjem utiču na formiranje ili očuvanje identiteta.

O identitetu se može govoriti opisno, analitički, kritički i instruktivno. Opisni i analitički način dominiraju u naučnim diskursima o identitetu, dok su kritički i instruktivni zastupljeni u etnoidentitetskim predstavama, kao i u političkim stavovima o narodu i naciji. U umetnosti, posebno književnosti, prisutan je etnografski (opisni) deo, moguć je i čest snažan kritički pristup ali sa daleko manje instruktivnosti. To ne znači da se instrukcije ne mogu generisati iz opisnog i kritičkog diskursa koji čine osnov književnog bavljenja identitetom.

Uloga književnosti u formiranju identiteta varira od vremena do vremena i od jedne istorijske situacije do druge, tako da u nekom trenutku književnici mogu biti među najvažnijim i najglasnijim kreatorima identiteta, dok su u drugim situacijama to crkva i sveštenstvo ili političari ili naučnici koji sebi prisvajaju ulogu etničkog arbitra. Obično uloga književnosti u kreiranju i konstrukciji identiteta raste kada opadaju ostali potencijalni konstruktori, na prvom mestu kada politika slabije deluje kroz svoje kanale uticaja na identitetsko osećanje.

Ovaj rad se bavi dvema posebnostima u konstrukciji identiteta. Prvu posebnost čini sama grupa o čijem identitetu se radi – o migrantima i, posebno, gastarbajterima. Položaji te grupe, tokom više od pola veka postojanja i više generacijskih

[1] Takvim konstruktorima pojedinih etničkih identiteta bavio se Saša Nedeljković u radovima o etnogenezi Crnogoraca (Nedeljković 2007) ili o etničkoj atribuciji grupe Karaševaca (Nedeljković 2017).

podgrupa, čine da je njihov etnički i kulturni identitet u stalnom pregovaranju sa ponuđenim rešenjima[2] i zavistan od niza faktora. Druga tema kojom se ovaj rad bavi čine specifične vrste književnosti, kao jedan od faktora konstrukcije identiteta, a koje smo preliminarno nazvali *gastarbajterski roman* i *antropološka proza*.

O etničkom i kulturnom identitetu migranata

Procesi očuvanja/menjanja identiteta i procesi integracije u svetlu migrantskih generacijskih razlika

Svi migranti prolaze složen proces socio-kulturnog prilagođavanja u zemljama imigracije, pri čemu se taj proces sastoji od niza transformacija koje vode postepenom ali i sve većem usvajanju socio-kulturnih stavova, navika i vrednosti zemlje domaćina, povećavajući nivo komunikativnih sposobnosti u meri u kojoj se nauči jezik zemlje useljenja (v. Nishida 1999). Međutim, taj proces nije isti za sve generacije migranata, kao što nije isti ni za sve obrazovne profile.[3] Pomenuti procesi transformacije najčešće nemaju mnogo uticaja na svest o etničkom identitetu koji se zadržava i u trećoj i četvrtoj generaciji, ali skoro izvesno utiču na socio-kulturni identitet – na promene u ponašanju i navikama migranata[4] (Antonijević 2013, 96). U suštini, radi se o tome da etnicitet nužno ne podrazumeva i pripadanje određenoj kulturi i deljenje njenih sistema vrednosti.

U dinamičnom susretu grupa različitog etničkog porekla, kulture i/ili vere, dolazi do sadejstva ali i konfliktnih situacija, međukulturnog vrednovanja i namicanja moći, pa podređene grupe, u ovom slučaju migrantske, čija je sloboda delovanja ograničena ili ugrožena, imaju mogućnost pregovora ili otpora, dakle strategija putem kojih čovek brani svoju poziciju. U susretu sa stranim, Ivana Pajić ističe da migranti osećaju fascinaciju ali i strah, i ta osećanja podležu stvaranju stereotipa koji služe da se sopstveno razgraniči od stranog. Stoga, formiranje identiteta migranata jeste dinamičan proces sukoba s dominantim vrednostima, kako kulture prijema tako i kulture porekla (Pajić 2014, 307).

---

[2] Svako identitetsko razmišljanje, bilo da se radi o pojedincu ili o globalnom posmatranju, jeste pregovaranje ali su ti pregovori često suspendovani donetim rešenjima koja se retko dovode u pitanje. Na primer, pregovori o ilirskom ili hrvatskom imenu su završeni pre više od jednog veka, ali se pitanje neslovenskog ili slovenskog porekla Hrvata postavljalo još u 20. veku.

[3] Najbrže se prilagođavaju visokoobrazovani migranti koji, najčešće, već vladaju jezikom zemlje useljenja i obično imaju nameru da emigriraju zauvek ili na dug vremenski period. To, međutim, ne znači i da se najlakše adaptiraju na novu sredinu.

[4] Kad su u pitanju promenjene navike gastarbajtera pod uticajem života u stranoj sredini, obično se to najčešće odnosi na pitanja veće discipline, boljih radnih navika, tačnosti, urednosti, čistoće, odgovornosti i slično.

Adaptacija na novu sredinu, međutim, ne znači akulturaciju i integraciju, budući da su to različiti stepeni interkulturnih kontakata između stanovništva zemlje domaćina i migrantskih grupa. Po definiciji socijalnog psihologa Džona Berija, integracija je opcija koja vodi određenom stepenu očuvanja sopstvenih kulturnih karakteristika, pre svega jezika, vere i drugih etničkih markera, dok se na dnevnom nivou čine napori da se postane integralni deo društva i kulture zemlje useljenja. Uspešnost ove opcije zavisi i od volje i spremnosti migranata da se prilagode novom okruženju, a pre svega da ovladaju jezikom nove sredine, a s druge strane zavisi od politike zemlje imigracije i ponašanja njene dominantne grupe (v. Berry 2001).

Najteže i najsporije se adaptiraju migranti prve generacije koji su emigrirali kao odrasle i formirane ličnosti, zadržavši tesne veze s navikama, običajima i vrednosnim sistemom zemlje porekla. Posebnu teškoću u adaptaciji, među migrantima prve generacije, pokazali su upravo gastarbajteri – osobe slabog obrazovanja, bez kvalifikacija, usmereni na teške fizičke poslove, s malo kontakata sa stanovništvom zemlje domaćina, bez poznavanja jezika i s lažnom nadom da su na rad u inostranstvo otišli privremeno. Osnovni iskustveni obrazac gastarbajtera prve generacije predstavlja *socijalno-teritorijalna bilokalnost* (v. npr. Čapo Žmegač 2003). Ono što dodaje afektivni naboj toj bilokalnosti, u slučaju gastarbajtera, jeste to što se oni smatraju *privremenim migrantima*, a što je tesno povezano s ekonomsko-političkim razlozima njihovog odlaska na rad u inostranstvo. Međutim, „taj 'oročeni' boravak se za većinu njih protegao na decenije, određujući njihov status kao trajnu privremenost koja utiče na dubok osećaj izmeštenosti iz obe sredine: od domaće su se otuđili, a u stranoj sredini se nisu dovoljno akulturisali da bi se ležerno osećali kao korisnici i/ili pripadnici nove kulture. Formulisanje svesne namere da će se jednog dana vratiti i da nisu otišli zauvek dopunjuje osećaj nestalnosti i neukorenjenosti u stranoj sredini" (Antonijević 2013, 92). Stoga se identitet gastarbajtera obično određuje kao „liminalan" (v. Antonijević 2011) ili „marginalan"[5], a njihova životna pozicija kao „kulturna izmučenost" (Davidović 1999,104). U smislu interkulturnih kontakata, položaj velike većine gastarbajtera prve generacije ostao je marginalan u zemlji useljenja, doprinoseći potrebi za samoodređenjem u stranoj sredini, koje je uglavnom išlo u pravcu što većeg očuvanja etničkog i kulturnog identiteta zemlje porekla, mahom kroz aktivnosti koje su se odvijale u iseljeničkim klubovima.

Drugu generaciju migranata čine deca iseljenika koja su rođena u zemlji porekla, a koja su se pridružila roditeljima u inostranstvu najčešće u predškolskom ili školskom uzrastu, prošavši na taj način prvi period socijalizacije u matičnoj zemlji, dok su sekundarnu socijalizaciju i školovanje nastavili u zemlji imigraci-

[5] Marginalnost je stanje osobe koja se nalazi delimično unutar a delimično izvan neke grupe ili društvene skupine.

je (v. Davidović 1999, Antonijević 2013). Međutim, problem druge generacije, kako se često ističe, sastoji se u njihovoj delimičnoj socijalizaciji u zemlji useljenja, u kojoj su, poput svojih roditelja, morali da prođu proces adaptacije na novu sredinu, suočavanje s nepoznatom kulturom, ovladavanje novih navika, kao i učenje jezika zemlje domaćina kroz školski sistem što je, s druge strane, rezultiralo njihovom intenzivnijom interakcijom sa stranim sugrađanima. Na taj način „druga generacija je postigla delimičnu integraciju, načinivši korak koji je za njihove roditelje bio prevelik" (Jovanović 2017, 150). Pa ipak, bez obzira na viši stepen integrisanosti u društvo zemlje domaćina, ova generacija je ostala uglavnom na margini društvenog sistema, podelivši sudbinu svojih roditelja u smislu socio-ekonomskog položaja, mada su njihovu nepotpunu integraciju uslovljavale i imigracione politike zemalja domaćina. Njihov osećaj etničke pripadnosti ostao je jasan i neokrnjen, ali su promene bile vidljivije u kulturnom identitetu prožetom lošom bilingvalnošću i stalnim naporima da se pomire ili prevaziđu različiti kulturni obrasci – oni zemlje porekla gde su primarno socijalizovani i koje su upražnjavali u kući i porodičnom okviru, i obrasci zemlje useljenja koji su ih čekali u spoljnom okruženju. Baveći se, stoga, problemima druge generacije, Milena Davidović ih je okarakterisala kao „generaciju bez identiteta" ili „generaciju bez budućnosti" (Davidović 1999, 101), na marginama dva kulturna i vrednosna sistema.

Treću (i četvrtu) generaciju migranata čine, uslovno rečeno, (pra)unuci prve i deca ili unuci druge generacije. Oni su rođeni, potpuno socijalizovani i praktično integrisani u socio-kulturni sistem zemlje useljenja njihovih roditelja, postavši ujedno i državljani tih zemalja uz sufiks – „državljani s migrantskim poreklom". Oni su sasvim svesni svog etničkog porekla, ali su njihovi roditelji – pripadnici druge generacije – podučeni sopstvenim iskustvom teškoća akulturacije, nastojali da svoju decu što pre integrišu u društvo zemlje domaćina, čime su, kako Jovanović kaže, postali inicijatori procesa asimilacije treće generacije: „promena kulturnih vrednosti, ključni ishod procesa asimilacije, u slučaju treće generacije bila je omogućena nastojanjima njihovih roditelja da, pokušajem *brisanja Drugosti* svoje dece, centar kreiranja njihovih vrednosti usmere isključivo na kulturu zemlje domaćina" (Jovanović 2017, 155). Međutim, autori koji su istraživali ovu generaciju istakli su da je za mnoge od njih karakterističan tzv. „interes treće generacije" – traganje za izgubljenim korenima i poreklom i interesovanje za kulturu predaka s kojom, u savremeno doba, posredstvom komunikacionih tehnologija i medija, dolaze u kontakt skoro na svakodnevnom nivou, stvarajući „zajednicu osećanja" sa zemljom porekla (Davidović 1999, 103; Antonijević 2013, 69; Jovanović 2017, 156). Proučavajući treću generaciju naših migranata u Nemačkoj, Lazar Jovanović je zaključio da oni često koriste etnicitet kao oruđe isticanja i afirmacije kulturnih razlika.

Lazar Jovanović ističe da karakterističnu poziciju treće generacije čini osećaj „dvostruke pripadnosti", što vodi stvaranju *fluidnog, hibridnog identiteta* (Jovanović 2017, 150). Hibridni i interkulturni identitet migranata formira se na granici između suprotstavljenih kultura, „što implicira i stanje jake nesigurnosti". Međutim, kako piše Ivana Pajić, „nesigurno međukulturno stanje migranta otvara i polje novih pregovora, daje mu mogućnost da postane kreativan, inovativan, i da razvije nove strategije ponašanja i delovanja" (Pajić 2014, 308). Kao pojedinci s dvostrukom pozicijom Drugosti, često bilingvalni, pripadnici treće generacije su u mogućnosti da svojim kako kulturnim, tako i etničkim identitetom manipulišu u zavisnosti od prirode odnosa s drugima, gradeći hibridni identitet kao kontekstualno stanje, u zavisnosti od potreba, situacije i interesa (Jovanović 2017, 158). Iako se često osećaju strancima u obe kulture – one rođenja i one svog etničkog porekla – pripadnici treće generacije, za razliku od prve i druge, to ne doživljavaju nužno na negativan niti imobilišući način, već upravo kao mogućnost za socijalnu pokretljivost i manipulaciju identitetima u različitim kontekstima[6] (Jovanović 2017, 171).

Jezičke kompetencije i uticaj jezika na očuvanja identiteta migranata

Maternji jezik je jedan od ključnih markera etničkog i kulturnog identiteta, na njemu se zasniva primarna socijalizacija, njime se komuniciraju sva ona znanja koja se akumuliraju u okviru grupe tokom generacija. Maternji jezik je najbitniji činilac do koga migranti veoma drže kada je u pitanju ispoljavanje njihovog etničkog i kulturnog identiteta. Međutim, u migrantskoj situaciji maternji jezik se javlja kao kompleksan problem budući da, kako piše Julijana Vuletić, migrantsko dete može imati više maternjih jezika prema kriterijumima porekla, nivoa kompetencije, funkcije i identiteta (Vuletić 2016, 605).

S druge strane, naučen jezik zemlje domaćina preduslov je za manje ili više uspešnu integraciju. Kim smatra da od savladavanja komunikacijskih veština presudno zavisi stepen akulturacije migranata, njihova sposobnost da bolje razumeju nove okolnosti u kojima su se našli, vrednosti i shvatanja nove kulture na koju treba da se adaptiraju (Kim 1977, 66).

U svakom slučaju, lingvistička istraživanja su pokazala da jezička kompetentnost, bilo na jeziku etničkog porekla, bilo na jeziku zemlje useljenja, pre svega zavisi od generacijske pripadnosti migranata (Vuletić 2016, 604).

[6] Naše skorašnje terensko iskustvo rada s trećom i četvrtom generacijom srpskih iseljenika u Beču potvrdilo je ovo Jovanovićevo zapažanje: oni se, većinom, sasvim dobro osećaju u obe sredine, uočavaju prednosti i mane oba socio-kulturna konteksta i spram toga se rukovode u svom ponašanju, solidno su bilingvalni i, po našem mišljenju, nemaju razloga da se osećaju inferiorno, što je bilo osećanje koje je pratilo prethodne generacije migranata.

Za veliku većinu gastarbajtera prve generacije najveći problem je predstavljao strani jezik koji su veoma teško savladavali i uglavnom samo onoliko koliko im je bilo potrebno za elementarnu komunikaciju, pri čemu mnogi nikada nisu naučili da čitaju i pišu na jeziku zemlje domaćina. Sa slabim poznavanjem jezika strane sredine, mnogi elementi koji bi im olakšali proces adaptacije za njih su ostali mahom nedostupni. U tom smislu komunikativna kompetencija na stranom jeziku za prvu generaciju gastarbajtera ostala je rudimentarna, dok je insistiranje na maternjem jeziku u međusobnoj komunikaciji predstavljalo čvrst oslonac za osećaj pripadništva svom etnicitetu, veri i kulturi.

Drugu generaciju migranata definiše podvojena situacija: slabo govore maternji jezik jer su kao deca otišli iz rodne zemlje, a mnogi od njih nisu dobro naučili ni jezik zemlje u koju su dovedeni da žive, pri čemu veliki problem predstavlja i skroman nivo njihovog obrazovanja. Neki od njih, u pokušaju da umanje osećaj diskriminacije i odmaknu se od marginalnog statusa gostujućeg radnika, nastojali su da potisnu markere svog etničkog i kulturnog identiteta i da u okruženju svojih porodica govore isključivo jezikom zemlje domaćina, koliki god bio nivo znanja tog jezika. Zbog socijalizacije druge generacije koja je podrazumevala dva jezika i dve kulture, obe nedovoljno usvojene i savladane, smatra se da ih karakteriše „nesigurnost identiteta" i „dvostruka polujezičnost"[7] (Davidović 1999, 15).

Treća generacija, po pitanju jezika, ispoljava specifičnu situaciju: mnogi od njih ne znaju i ne govore jezik svoje etničke matice, ali među njima ima puno onih koji su bilingvalni i stoga su u stanju da koriste vrednosti i prednosti obe kulturnolingvističke sredine. Njihova jezička kompetentnost u velikoj meri zavisi od sredinskih faktora: od toga koliko njihovi roditelji insistiraju na poznavanju maternjeg jezika (bilo etničkog porekla, bilo zemlje useljenja ili oba); da li u stranoj zemlji žive u brojnom okruženju svojih sunarodnika gde na svakodnevnom nivou mogu da komuniciraju na jeziku svog etničkog porekla; da učestvuju u aktivnostima kulturno-umetničkih klubova zasnovanih na etničkoj osnovi; da često odlaze u zemlju predaka za raspust i praznike i slično, ili pak žive u manjim, od matice udaljenim i izolovanim migrantskim zajednicama koje su u velikoj meri zaboravile i napustile jezik etničkog porekla. U svakom slučaju, važno je istaći da za treću generaciju jezik nije uvek ono što povezuje pripadnike migrantske zajednice, već njihovo poreklo koje predstavlja aspekt njihovog identiteta, smatra Julijana Vuletić (Vuletić 2016, 602). Do sličnog zaključka je

[7] Ipak, i pri donošenju ovakvih zaključaka treba biti oprezan. Ponovo, naše iskustvo rada s migrantima u Beču pokazalo je da mnogi pripadnici druge generacije sasvim dobro govore i srpski i nemački jezik. Verovatno je tome razlog izuzetno brojno prisustvo srpskih migranata u Austriji/Beču i blizina Srbije u koju frekventno odlaze, što im daje mogućnost da često koriste maternji, odnosno srpski jezik budući da im takvo okruženje to omogućava i podstiče ih na to.

došao i Lazar Jovanović u svojim istraživanjima treće generacije srpskih migranata u Nemačkoj koji nisu znali srpski jezik, pa iako su smatrali da je to bitna komponenta identiteta, to im nije bila prepreka u samodefinisanju na osnovu etničke pripadnosti: *Srbija je moja domovina. Tamo je moj narod. Navijam za Crvenu zvezdu, gledam Đokovića. Jednostavno, znam da pripadam tamo, da sam Srbin,* izjavio je na nemačkom jeziku jedan dvadesetogodišnjak, pripadnik treće generacije (Jovanović 2017, 160–161, 166).

Karakteristični bilingvizam druge i treće generacije migranata vodi stvaranju tzv. *dijasporalnog jezika* – do mešanja dva jezika na raznim nivoima jezičkog sistema[8], udaljavajući se sve više od standardnog jezika matice. Julijana Vuletić smatra da tu pojavu ne treba negativno vrednovati, jer ona predstavlja faze i stanja jednog jezika unutar životnog ciklusa bilingvalne zajednice u procesu postepene zamene jezika etničkog porekla jezikom zemlje imigracije. To je prirodan, neminovan i spontani proces u kontaktnolingvističkom smislu koji, u krajnjem ishodu, vodi potpunom umiranju jezika porekla i prelaska na drugu monolingvalnost, što zavisi od mnogih faktora pa se taj proces može dogoditi već u drugoj generaciji, a može se desiti da se bilingvizam očuva i do pete generacije iseljenika[9] (Vuletić 2016, 608).

Uticaj iseljeničkih klubova na konstrukciju i očuvanje identiteta gastarbajtera

Oficijelni čuvari nacionalnog identiteta bili su, tokom prvih tridesetak godina gastarbajterskog odsustva iz zemlje, klubovi Jugoslovena kao mesta samoidentifikacije i okupljanja u kojima će gastarbajteri moći da se druže, međusobno podržavaju, te iskazuju svoj identitet učestvujući u radu različitih sekcija – sportske, folklorne, dramske, recitatorske, itd. Kasnih 60ih godina prvi klubovi nastaju samoinicijativno, kao spontana pojava koju su sami radnici pokrenuli, pa je i njihov rad uglavnom bio amatersko-entuzijastičan više nego planski i profesionalan. Od 1971. godine za njihov rad i organizaciju počela je da se interesuje i jugoslovenska država nastojeći da kroz floskulu „bratstva i jedinstva" i (ideološku) kontrolu utiče na politike delovanja i načine reprezentacije tih klubova (Ivanović 2012, 243–245; Rašić 2017, 692–694). Osim što su politiku matice gastarbajteri izražavali u klubovima, ona je bila prisutna i u svakodnevnom životu radnika i ogledala se u definisanju identiteta na osnovu zemlje porekla,

[8] Kako piše Julijana Vuletić, leksika jednog jezika je najviše izložena uticaju drugog jezika, dok se gramatičke strukture poslednje predaju (Vuletić 2016, 611).

[9] Životni vek dvojezične zajednice prolazi više etapa, a sastoji se, u osnovi, iz prelaska s jedne monolingvalnosti na bilingvalnost i natrag ka novoj monolingvalnosti. Trajanje jednog takvog životnog ciklusa dvojezične zajednice kreće se, po mišljenju mnogih autora, od 10 do 100 godina (Vuletić 2016, 606, u napomeni 10).

kao Jugoslovena, pri čemu su ih i ostali stanovnici zemalja domaćina percipirali kao takve. Kako je rad klubova neminovno odslikavao društveno-političku situaciju u zemlji matici, već od sredine 80ih godina počelo je razdvajanje klubova po etničkoj, nacionalnoj i regionalnoj osnovi (Rašić 2017, 697), a u skladu sa zbivanjima u Jugoslaviji, koji su vodili njenom raspadu, i konačnoj podeli klubova po nacionalnoj osnovi. Takva situacija odigrala se u trenutku kada je pokušaj očuvanja jedinstvenog („jugoslovenskog") identiteta među migrantima bio toliko uzdrman da su ga nacionalni pokliči 90-ih godina prošlog veka uveli u još veću konfuziju. I danas u zemljama imigracije nazivani „Jugo", mnogi gastarbajteri, iako svesni svog etničkog porekla i podeljeni po nacionalnoj osnovi, nisu mogli da se lako oslobode osećanja da su (bili) – Jugosloveni. Rad klubova migranata iz bivše Jugoslavije danas se odvija „na osnovama politike iskazivanja nacionalnog identiteta, a kao glavni cilj delovanja klubova rukovodioci ističu očuvanje tradicije i identiteta poimajući ih esencijalistički, kao zatvorene kategorije koje treba čuvati i prezentovati" (Rašić 2017, 698). Bitno je istaći da se rad nacionalnih klubova u inostranstvu intenzivno nastavio i posle 2000ih godina do danas, obuhvativši u svoje aktivno članstvo pripadnike treće i četvrte (negde čak i pete) generacije naših iseljenika, vršeći uticaj na njihovu etničku svest i kulturni identitet.

Književnost i migracije

Humana geografija, migracije i književnost

Odnos geografije i književnosti započinje s opisima mesta kao važnim delom geografske delatnosti. Potrebu za književnim opisima iskazali su početkom 1980ih godina sami geografi, kao na primer Daglas Pokok koji se zalaže za to da se geografija za opise mesta služi književnim delima (v. Pocock 1981). Kanadski geograf Dag Porteus smatra da geografija može uspešno koristiti književnost i to prevashodno romane. Prednost romana u odnosu na druge oblike književnosti je očigledna i sastoji se iz obima samog romana, proznom karakteru koji sa sobom donosi razumljivost, upletenosti u ljudska stanja (relevantnost) i, možda, za geografiju najvažnijom osobinom romana – pasažima koji sadrže geografske opise (Porteus 1985, 117). Međutim, nisu opisi mesta jedino što književnost može ponuditi geografiji. Pol Vajt smatra da opisi mesta nisu jedino gde geografija može koristiti književnost već su to, takođe, analiza i razumevanje situacija (White 1985, 277).

Kao prvi primer književnog opisa situacije, koji može da koristi humanoj geografiji, Vajt navodi migracije (White 1985, 277). On na primerima romana koji opisuju dolazak gastarbajtera i njihov povratak u zemlju porekla pokazuje kako se u romanima, bez obzira da li su ih pisali sami gastarbajteri ili

književnici, daju izvanredni opisi tih krucijalnih trenutaka gastarbajterskog „životnog putovanja". Posmatrajući stanje dve decenije posle velikog migrantskog talasa iz zemalja južne Evrope u Nemačku, Austriju i druge zemlje imigracije, Vajt je konstatovao da ne postoji veliki broj priloga „iz prve ruke" o njihovim iskustvima koje su napisali sami migranti, bilo u autobiografskoj ili romanesknoj formi (White 1985, 278). Tada je bilo više reportaža ili romana književnika koji sami nisu iz gastarbajterske sredine ali su napisani na osnovu „posmatranja s učestvovanjem", pa Vajt i njih smatra korisnim čak i ako nisu sasvim posvećeni realističnom socijalnom kontekstu već više književnoj naraciji (White 1985, 278).

U naredne tri decenije gastarbajterska književnost je, figurativno rečeno, „eksplodirala" što je rezultiralo velikim brojem književnika formiranih u gastarbajterskim sredinama i velikim brojem književnih dela, prvenstveno prozne forme. Brojnost i razgranatost gastarbajterske književnosti omogućila je da se u proteklih pola veka uoče faze u razvitku te književnosti.

Tako na primer, posmatrajući razvitak turske književnosti u Holandiji, Danfi je uočio da se u dužem periodu odvija prilagođavanje književnosti novim uslovima i transformacijama migranata. „Osnov ove promene je promena perspektive od emigranta u imigranta i pomeranje fokusa sa zemlje porekla na zemlju življenja" (Dunphy 1985, 9). Turska književnost u Holandiji je, u prvoj fazi, okrenuta zemlji porekla, kao i odvajanjem od nje praćenim bolom usled života van svog okruženja. Druga faza je vezana za drugu generaciju migranata i karakteriše je gubitak identiteta, konflikt koji nastaje usled problema pojedinca u dodiru s obe kulture, i starom i novom. Treća faza nastupa kada je pojedinac degetoiziran i napušta etničku podkulturu, što je često praćeno mešovitim brakovima i socijalnim uspehom (Dunphy 1985, 20–21).

Migrantska književnost jugoslovenskih gastarbajtera

U ranim pregledima gastarbajterske književnosti skoro da nema autora sa prostora tadašnje Jugoslavije, osim pomena autobiografskih zapisa Vere Kamenko u knjizi *Unter uns war Krieg: Autobiographie iner Jugoslawischen Arbeiterin*,[10] upravo zahvaljujući činjenici da je knjiga objavljena na nemačkom jeziku (Fischer and McGowan 2003, 4). U studiji M. Mekgouana i S. Fišer istraživanje gastarbajterske književnosti je koncentrisano na turske autore

[10] Kamenko Vera (1978) Unter uns war Krieg: Autobiographie iner Jugoslawischen Arbeiterin (Rotbuch/KNO, Berlin). Knjiga je nastala zahvaljujući trudu Marijane Hercog koja je provela vreme sa Verom Kamenko beležeći njenu ispovest na diktafonu i potom ponovo prolazeći kroz svaku rečenicu (Clausen 1985, 121–122; Werner 2013, 62–63).

koji objavljuju na nemačkom jeziku. Za razliku od turskih autora, migrantska književnost jugoslovenskih gastarbajtera je pisana na maternjem jeziku i stoga je ostala van analitičkih zahvata istoričara i teoretičara književnosti iz zemalja imigracije.

Uz Darka Markova, čija će knjiga *Sumrak u Bečkom haustoru* (2010)[11] biti predmet analize u cilju ustanovljavanja uticaja na konstrukciju identiteta gastarbajtera, ima više pisaca čije bi romane takođe vredelo podvrgnuti takvoj konstrukcionističkoj analizi. Bez namere da se sačini kompletan spisak takvih romana pomenućeno samo neke. To je svakako višetomni roman Dragutina Trumbetaša *Pušači i nepušači* (2009, 2010, 2011, 2012 i 2013) s karkterističnim podnaslovom *Roman o gastarbajterima,* kao i trilogija Radeta Adamovića *On i ja* (2009), *I ovdje i tamo* (2010) i *Dva prazna groba* (2014). Karakteristika ovih pisaca je da su pisanjem počeli da se bave posle dugog gastarbajterskog staža u zanimanjima koja su karaketristična za najveći deo gastarbajterske populacije. Naime, Dragutin Trumbetaš je po zanimanju grafički radnik a tokom višekratnih boravaka u Nemačkoj radio je, osim grafičkih poslova, i kao domar (Popović 2008, 21–22). Rade Adamović je tokom stolarskog posla u Parizu napisao trilogiju o gastarbajterskom životu[12], a Darko Markov je za vreme svog boravka u Beču radio u fabrici i potom kao taksi vozač[13].

Kada se diferenciraju slikari prema pripremi za umetničku delatnost, oni koji su završili likovnu akademiju nazivaju se akademski slikari, a oni koji to nisu kvalifikuju se kao slikari amateri ili naivni slikari. Slično tome, glumci su oni koji su završili glumu na akademiji ili fakultetu, a oni koji nisu su „naturščici". Nepostojanje „škole za pisce" čini takvu podelu među književnicima nemogućom što ne znači da pisci koji su proživeli situacije o kojima pišu nemaju određenu „epistemološku povlašćenost". Upravo su i Trubetaš i Adamović i Markov takvi pisci čiji romani govore o životu koji su najneposrednije posmatrali i u njemu učestvovali.

Ipak, između romana s autobiografskom notom, prave autobiografije ili autoetnografije postoje bitne razlike. U slučaju Darka Markova, koji je *Sumrak u Bečkom haustoru* više puta izvodio na sceni kao monodramu, postoji nešto više sličnosti s eksperimentalnom etnografijom, nastalom u postmodernizmu uplivom književnog i umetničkog modernizma (Pool 1991, 321), posebno s onom koja svoj dijaloški uzor vidi u pozorištu (Allen and Garner 1995).

[11] Markov je 2013. objavio nastavak romana pod naslovom *Sumrak u Bečkom haustoru 2. Baba Boska.*

[12] Večernje novosti od 1. februar 2015.

[13] Slobodan Damjanov, Hroničar gastarbajterskih sudbina. Intervju sa Darkom Markovim, Praštanje uspeha. Sportski magazin. Dostupno na: http://www.prastanjeuspeha.rs/darko-markov.html

Gastarbajterski roman Darka Markova

Nema, Radiša, ništa od tog.
Nismo za ovde, patimo, a još manje smo za tam.
Živimo u neki vakum, brate moj...
Darko Markov, „Sumrak u Bečkom haustoru", 75

Satirični roman Darka Markova *Sumrak u Bečkom haustoru*, pisan sočnim jezikom u živoj dijaloškoj formi, u centar pripovedanja stavlja pripadnike prve generacije privremenih radnih migranata iz Srbije. Kroz slikovito opisane likove, za čije uzore je imao stvarne osobe, autor, čas burlesknim čas ozbiljnim tonom, saopštava svoja saznanja o životu naših gastarbajtera u Beču. Taj pogled je crnohumoran i, u suštini, gorak i pesimističan. Roman Darka Markova nije autoetnografija, kao što nije, ni po formi ni po sadržini, autobiografija. To je specifična realistička proza zasnovana u mnogome na primarnom iskustvu i posmatračkom daru.

Glavna ličnost njegovog romana, gastarbajter Radiša, radnik na građevini, pravi je primer „kulturne izmučenosti" prve generacije. Radiša je u stalnom raskoraku sa sopstvenim životom – došao je u Beč početkom osamdesetih godina 20. veka da nešto malo zaradi, da napravi kuću u rodnom selu, a ostao skoro trideset godina:

> „Sam da završim ovu štalu, ma ima da idem kod moje kuće! ...To je Radiša govorio i davne osamdesete kad su mu prvi put odšlepali auto, pa kad ga je šef premestio na gore radno mesto, kad je primetio da mu se deca krste katolički, kad mu nisu produžili bolovanje zbog vode u kolenu... ali je i onda imao da 'sam završi kuću', pa drugu kuću za mlađeg sina, pa da popravi krov, da završi letnju kujnu, da pozlati kapiju, pa da uštedi pare za svadbu..." (10–11)

Radiša i njegova žena Javorina rade i po dva posla da zarade, muče ih razne bolesti, pa iako u rodnom selu imaju tri kuće u Beču žive skučeno u malom stančiću od 30 kvadrata bez kupatila i tople vode i sa WC-om u hodniku, s dva sina koja više govore nemački nego srpski, s komšijama Turcima s kojima su u stalnoj prepirci jer dele zajednički WC. Loše se hrane i jeftino oblače:

> „ Eee, taki je moj život – bajate *semele* (pr. vrsta peciva) i ekstra salama. Govorijo sam Javorini, će nas upropastu konzerve i ovo jeftino što kupuje po *Penny.* Ne pamtim kad sam jeo ko čovek" (16).

Umorni, puni su frustracija i besa na svoj život u Beču. U stalnoj želji i planovima da se konačno vrati u domovinu, nostalgičan, Radiša koristi skoro svaki vikend da ode do svog rodnog sela, ali kada dođe u Srbiju posle dan-dva vidi da ni tamo više nije pristao i da se ne razume baš najbolje ni sa zemljacima:

„.– Lako vama, uživate tuna, pijete od ranog jutra, ne pitate me šta radim, voleo bi da se s vama zamenim barem nedelju dana da se malo odmorim.

– Šta je Radiša, zajebavaš nas tuna. Ajd, stvarno da se menjamo. Da te vidim. Nego se mnogo praviš pametan. Da si na moju platu, pitao bi te ja.

– Šta da sam na tvoju platu, što ne ideš da radiš nego piješ tu od sabajle... Da ste u Austriju, zatvorili bi vas sve...

– Radiša, bolje nas časti po jednu rakiju nego što se prepireš tuna, kobajagi bežiš od švaba, a postao si isti ko oni, zavodiš neki red i oćeš da menjaš ovaj narod. Ne vredi ti to. Ako voliš ovde, onda nemoj da se vraćaš i pričaš kako ti je tamo teško." (142–143)

Radiši, tako, prolazi život u upitanosti:

„Ko sam, bre ja? Šta je ostalo od men? Jer sam ovolike godine to ja bio, il me neko prevario?" (16)

„... Bezočnu iluziju života Radiša je mogao da definiše samo sporadično, u zamagljenim obrisima, kao niz praznina i zabluda. Nagrižen melanholijom, emocijom koja, pak, izaziva samo prepirku i psovanje, večnu rascepljenost između dva nepomirljiva sveta i shvatanja... Gde je on, u stvari? Odriču ga se i jedni i drugi". (44)

Gradeći roman kroz doživljaje, sećanja i razmišljanja svojih junaka tokom jednog vikenda, kada se nekolicina njih sprema da se natrpa u jedan kombi i poseti rodno selo, sa sve starim frižiderom, veš mašinom, gumama, cevima i drugim prtljagom, Markov konstruiše polje identiteta naših gastarbajtera. To je gust opis u kome autor iznosi mrežu često kontradiktornih stavova i osećanja koja prožimaju naše „privremene radnike", rastrzane u odnosima prema samima sebi, prema svojim sunarodnicima, ali i sugrađanima Bečlijama. Ta rastrzanost i život „na pola puta" doimaju se kao suština gastarbajterskog identiteta:

„ A ja i ti Ljubiša, na *bauštelu* (pr. građevinu), sa *bauštele* u kombi za Srbiju, iz kombi u svinjac i štalu, pa nazad u kombi za Beč, ujtro opet u firmu i ode nam život. Ko nam kriv? Sami smo krivi!" (58).

Pobegli iz svojih sela i sa njiva, žive marginalni, sopstvenim problemima i skoro celodnevnim radom prožet život:

„Došo da čisti švabska govna... pa to mogo i kod nas da radi da je teo. Tamo nismo spremni na ništa, a ovde kad dođemo, onda daj šta daš. Nije ni čudo, sad razmišljam, što se u Srbiju izležavamo, a ovde daj i po 20 sati ako treba... čudan smo mi svet..." (75)

Žive paralelni život u velegradu koji im promiče i izmiče, u stalnoj borbi za opstanak, za smisao koji će dati svom životarenju u tuđini. Snalaze se i dovijaju kako ko ume. Neki su prostodušno naivni i pošteni, poput Radiše koji se često oseća izigranim u želji da pomogne ili da se nosi s birokratskim sistemom u kome se ne snalazi najbolje, u stalnom strahu da li će mu produžiti vizu. Neki su lukavi i vešti da se domognu bolje pozicije, čak iako je ne zaslužuju:

> „E, mamu mu koritarsku, došo i on do života. Gane švercer otvara firmu! Pa si vido ovu, ofarbala se, uvila kosu, kupila kuće. Ona će da vodi knjige! Jebem ti firmu što će njoj da da knjige u ruke. Ona naređuje narodu i uči i kako da čistu... Eeee, pa nemož u stan da ju uđeš od loma....” (42)

Neki su pokvareni i spremni da prevare i izigraju sunarodnike:

> „Eto šta smo mi Srbi! Otkad sam u Austriju, ne pamtim kad mi je neko od naši ljudi pomogo nešto. Ako nema da te zajebe, drugo ništa! Jel ima nešto gore u firmu kad ti naš čovek šef?” (59)

Jedni ističu svoje srpstvo na svakom koraku i na svakojake, često prizemne načine, drugi se trude da se što pre „ponemče” kopirajući banalne i nevažne elemente austrijskog načina života, bez razumevanja kulture koju nikad nisu uistinu ni spoznali, a još manje prihvatili.

Proces transformacije i postepenog usvajanja kulturnih modela zemlje domaćina dotiče se gastarbajtera tek sporadično, mahom kroz radne odnose, a izvan toga uglavnom kao spoljne i nebitne manifestacije nečega što im se čini kao pokazatelj kulture i navika zemlje u kojoj su došli da rade. Izvan toga, žive učaureni život koji niti je austrijski niti liči na život koji su nekada vodili u Srbiji, zaglavljeni u nekom vakuumu, kako primećuje jedan od junaka Markovljevog romana.

Ni za njihove naslednike Markov ne vidi bolju perspektivu, opisujući drugu generaciju kao izgubljenu, zapostavljenu i prepuštenu poluvrednostima:

> „Čuveni ‘srpski patrioti’, kakav je bio i naš Radiša, svake godine bi iznedrili novu generaciju nacionalno dezorijentisane dece... a što srpstvo nije određeno u sopstvenoj sobi, nema veze, kao ni to što sriču srpski jezik i kao takvi osuđeni su i regrutovani da nastave stopama svojih očeva koji ih truju ubitačnom filozofijom života, banalnim nacionalizmom po kome se ljubav prema Srbiji iskazuje puštanjem neartikulisanih zvukova uz ritmove turbo folka i podignuta tri prsta. S jedne strane, stvarajući im animozitet prema Austrijancima, a s druge strane, svojim načinom života učinili su da im deca liče na te iste Austrijance... Tako su ih osudili da se penju po krovovima i voze kamione, prodaju palete na crno, divljaju u friziranim BMW-ima, kako u Beču tako i u rodnom mestu, slušaju turbo folk i odlaze na duševno isceljenje u čuveno svetilište zvano *Nacht Werk* otkopčavajući gornju dugmad košulje uz poznate zvuke. Grade kuće u kojima neće živeti i nisu u stanju da sastave jednu suvislu misao na srpskom jeziku. Mnogi nisu učili decu srpski jer ih ne bi viđali po ceo dan, drugi, pak, lečeći komplekse ruralnih sredina, govorili bi: ‘Pa oni živu tuna u Austriju, treba da govoru nemački!’„ (29–30)

Jezik je Markovu jako bitan, zove ga „dušom čoveka” (119), i koristi ga kao pokazatelja dezorijentisanosti i prve i druge generacije. Osuđujući polujezičnost, odnosno nakaradnu i čudnu mešavinu srpsko-nemačkog kojim govore deca gastarbajtera, nema mnogo razumevanja ni za roditelje koji se nisu odmakli od svojih lokalnih dijalekata niti naučili da govore nemački, a svoju decu da govore srp-

ski kako treba. No, taj proces je, izgleda, neminovna posledica emigracije. Mada smo u prethodnom poglavlju istakli da lingvisti bilingvizam smatraju prirodnom i neumitnom pojavom, kvarenje i gubljenje maternjeg jezika za mnoge je, poput Markova, razarajuće negativna posledica po etnički i kulturni identitet.

Identitet gastarbajtera Markov konstruiše i kroz kontrapunkt prema Austrijancima i njihovoj kulturi. Ni za njih Markov nema mnogo lepih reči, opisujući Bečlije kao arogantne, umišljene, licemerne, ksenofobične, neobrazovane. Kada ih Radiša gleda i upoređuje se s njima, uglavnom mu naviru negativne misli:

> „Gle kaki su, bre, sve ludaci, idem ulicom i nemog da vidim normalnog čoveka... pa koliko da smo bedni, kod nas ima da vidiš lepe ljude... Bre, mislim se nešto pa dvajestpet godina sam ovde, a nemam nijednog švabu da mi je prijatelj... Koliko sam u firmu još mi nijedan švaba nije platio pivo il da me ponudi nešto da jem kad sednemo na pauzu. Doduše, nema da ti nešto podmetnu ko ovi naši, al opet, bre, mutljavine..." (15)

Na prvi pogled deluje da opisi koje Markov daje važe za sve domaće stanovnike grada, ali piščeva zapažanja se pre svega odnose na bečke proletere, niži sloj stanovništva koji živi u istim radničkim, periferijskim delovima grada kao i gastarbajteri, te se međusobno stalno susreću u haustorima zgrada, na ulici, u jeftinim radnjama, pored *Würstelstanda* – štanda sa kobasicama – „jednog od kultnih mesta Beča, gde proleterska elita gasi svoju duhovnu i telesnu glad" (38), u obližnjim bircuzima „čijem ambijentu bi i Kafka pozavideo i konstatovao da je vreme stalo" (12):

> „Uz obavezni *Oschtl* (pr. malu čašu vina) i histerični smeh prisutnih predstavnika bečke proleterske elite, veterana socijalnih ustanova, genetski i nacionalno dezorijentisanih pripadnika čuvene austrijsko-češke mešavine, popucalih kapilara, sitnog mini vala, zlatnog prstenja, unezverenih pogleda, ciničnih osmeha.... Sa setom se sećaju lepih vremena kad njihov grad još nije bio kontaminiran strancima što bi kulminiralo zaključkom da ih sve treba poslati kući..." (12)
>
> „Uopšte, ti bircuzi su jedina mesta gde takvi pokazuju svoje emocije... Kažu i pokoju slobodnu reč i budu u prilici da ih neko sasluša bar tih nekoliko minuta kada iz njih izbija njihova prava ličnost, sabijena i potisnuta između urođene arogancije, potcenjivačkog stava i sadističke agresivnosti, kompleksa neznanja pokupljenog u *Hauptschule* (pr. viši razredi osnovne škole), koja svojim obrazovnim sistemom ima zadatak da stvori armiju poslušnika i zaokupi im svest bizarnostima.... Takvi su sputani strogim zakonima i pravilima, strahom od kazni, prijava i raznoraznih zabrana. Jer sve što iole krši šablonski vid razmišljanja, opasno je po njihov grad... Čovek je u nedoumici da li da ih prezire zbog takvih stavova ili sažaljeva posmatrajući ih uokvirene i ograničene u lažnom svetu prividnih sloboda i ubeđenju da su rajska oaza u paklenom okruženju prljavih i nepismenih naroda." (13)

Mada se međusobno ne podnose – bečki radnici i srpski gastarbajteri – i izgleda kao da se razlikuju, čitalac ipak stiče utisak da izvesnu prizemnost, pri-

mitivizam i neobrazovanost zajednički dele i jedni i drugi! Svaka od tih socijalnih i nacionalnih grupa ima svoje mitove, stereotipe, ustaljene predrasude i navike, i u susretu ta dva, skoro pa polusveta rađa se međusobna omraza proistekla, zapravo, iz malih razlika. Međutim, mi, iz romana Darka Markova, ne saznajemo kakva je bečka građanska, ekonomska i kulturna elita i kakva su njena razmišljanja, ali to je svet do koga naši gastarbajteri ni ne dopiru.

Markov se, između redova, pita – šta je to integracija koja se očekuje od migranata, i ne nalazi pravi odgovor. Zapravo, on ga vidi u želji domaćina da gastarbajteri nauče njihov jezik, budu mirni, poštuju pravila, da se ne ističu i ne ponašaju divljački, da rade i ćute. To su, u suštini, uobičajena očekivanja stanovnika zemlje domaćina, ali izgleda kao da likovi njegovog romana time nisu zadovoljni, da to vide kao neku vrstu licemerja i površnog pristupa prema strancima koji su došli kod njih da rade i žive. Ali, ako se to odbija kao životna varijanta, gde su onda naši gastarbajteri u tome? Nisu se akulturisali, jedva da su se adaptirali, mrzovoljni spram austrijske kulture i načina života, i onda ne čudi što svako malo iz redova Markovljevog romana izvire pitanje koje gastarbajteri sebi postavljaju – šta mi tu radimo?

Taj konglomerat likova u romanu Darka Markova glavinja kroz svoj gastarbajterski život u Beču, izgubivši negde na pola puta smisao i svrhu svog života. S pravom se možemo pitati koliko je to specifično i, možda, usamljeno Markovljevo viđenje koje on stavlja u usta svojim junacima, a koliko takav stav dele i drugi naši migranti u Beču. No, uticaj koji je ovaj roman izvršio, i još više mnogo puta izvođena monodrama Darka Markova pred publikom koja dobro razume probleme i teme o kojima autor pripoveda, možda su dokaz da Markov nije usamljen u svom oslikavanju i shvatanju života naših gastarbajtera u Beču.

Antropološka proza Nenada Popovića

Kad si dolje neki te gledaju krivo što si vani,
ovdje te neki gledaju krivo što nisi njihov,
to je žalost emigranta
Nenad Popović, „Svijet u sjeni", 122

U standardnim pretragama po internetu pojam „antropološka proza" se javlja vezan za ime Borislava Pekića (Visković 1985) i njegove romane[14]. U ovom članku se pod antropološkom prozom podrazumeva nešto drugo. Taj, uslovno rečeno, žanr shvatamo kao mešavinu antropološkog pisanja, reportaže kao no-

[14] Pod „antropološkom trilogijom" Borislava Pekića smatraju se romani *Besnilo*, *Atlantida* i *1999*. https://www.knjizara.com/1999-Antropoloska-povest-Borislav-Pekic-132983

vinarskog žanra i putopisa kao književnog žanra. Kod distinkcije s antropologijom važno je napomenuti da se pod antropološkim tekstom ne podrazumeva etnografija, bez obzira da li je pišu antropolozi ili bilo ko drugi, već naučni, antropološki tekst. Tom tekstu je nalik Popovićeva knjiga o gastarbajterima. S druge strane, ona ima elemente reportaže shvaćene kao istinite priče, maštovito i vešto ispričane, bogate osećanjima i književnim figurama (Miljanić 2001, 188–190). Srodnost sa putopisom nije očigledna jer se u Popovićevoj knjizi putovanje ne vidi u obliku karakterističnom za putopis, već se sagledava iz fragmenata i po nekog literarnog opisa putovanja kao što je opis prvih odlazaka u inostranstvo u režimu privremenog pasoša ili dolaska gastarbajtera na letnji ili božićni odmor. Ono što čini ovu knjigu posebnim žanrom, antropološkom prozom, jeste antropološki ugao gledanja na fenomen gastarbajtera, ali bez procedure koju zahteva naučni postupak. Tekst liči na neka pisanja antropologa koji su posledica „literarnog zaokreta" u američkoj antropologiji (Gorunović 2010), ali koji, bez obzira na apologiju koja ih prati, predstavljaju etnografiju, ma koliko taj etnografski opis bio „gust".

Na ovaj način knjigu jasno distanciramo i od klasične etnografije i od antropologije. *Svijet u sjeni* ne nudi samo (prost ili komplikovan) opis života gastarbajtera, već povremeno zadire u zaključivanje o uzrocima i posledicama njihovog egzodusa gradeći često heuristički značajne pretpostavke koje u domenu knjige to i ostaju, ali postavljaju teme sistematskim antropološkim proučavanjima. Stoga se može reći da knjiga ima heuristički značaj i da može inicirati brojna antropološka proučavanja u cilju tumačenja različitih elemenata života gastarbajtera.

Pišući negde između deskripcije identiteta gastarbajtera i askripcije[15] nastalih u imaginarnom posmatranju, s jedne strane strane stanovništva zemlje imigracije, a s druge strane onih koji su ostali u domovini, Popović opisuje gastarbajtera kao „čoveka bez priče":

> „Gastarbeiter je otišao, pak u svoju dramu nijemo, u tišini. (...) On postaje nitko. Tamo traži i dobiva posao i nema nešto više reći. Doma je iščezao iz spleta obiteljskih, generacijskih, zavičajnih, profesionalnih veza. (...) Jezik natuca ili će uskoro natucati. (...) Ti si ništa, i za druge i za vlastitu utjehu, gastarbeiter je čovek bez priče. Došao je raditi isti posao kao i prije, samo za nešto veće novce." (27)

U domovini, smatra Popović, na gastarbajetere ne gledaju pozitivno. Oni su ipak „izdajnici" koji su nas ostavili želeći svoj privatni boljitak. Taj stav Popović opisuje:

[15] Distinkciju deskripcije i askripcije identiteta opisuje B. Žikić kao samoopisivanje sopstvenog identiteta i opisivanje identiteta neke grupe od strane druge grupe (Žikić 1998, 135).

> „Svoju volju, probitak, stavio je iznad drugih. Jednog dana svojim je kolegama na poslu, svojim generacijskim prijateljima ili suseljanima objavio da ne želi podijeliti njihovu, zajedničku sudbinu. Da za sebe želi nešto bolje. Napustio je i izdao sudbinsku zajednicu. (...) on misli da je sposobniji od nas; on se želi obogatiti, po mogućnosti na brzinu a svakako preko reda; vlastiti probitak mu je važniji od zajednice; on više nije deo nas ...” (29)

Pred gastarbajterom su dve mogućnosti: borba za iskupljenje pred onima koje je ostavio ili inkluzija i pokušaj zaborava odakle je došao. Prvu strategiju održanja u okvirima porekla Popović opisuje:

> „Sa Zapada se donosilo ono čega nije bilo. (...) U vlakovima poput Jugoslavija ili Split ekspresa jedva se moglo disati od torbi, kovčega i kartonskih kutija, hodnici su jedva prolazni, u kupeima se prtljaga sa darovima gurala ispod sedišta. Na kolodvorima dugo se izvlačila kroz prozore (...) U kući se zbivao ritual u više krugova. Prvo što sam donio tebi, pa tebi, u najužoj obitelji. Onde se na stranu stavljaju darovi za nećake i tetke i ostale. Oni će dolaziti sutra i narednih dana, da se pozdrave i dobiju svoje”. (30)

Interakcija s onima koji su ostali ne mora se uspešno zasnivati na korupciji poklonima koji se donose dva puta godišnje. Ne računajući ideološku sumnjičavost karakterističnu za jednoumne ideologije poput komunizma, gastarbajteri su samim sobom, skoro svima koji su ostali, ukazivali na lenjost, neodlučnost, kukavičluk zbog koji se nisu usudili da odu. Tu vrstu odnosa prema gastarbajterima Popović opisuje:

> „Agresivnost, nervoza prema gastarbeiterima, njihovo zapostavljanje, ignoriranje i, konačno, blagi prezir izvire iz te (potisnute ili realizirane) svijesti o inferiornosti, iz kompleksa manje vrijednosti.” (35)

Nasuprot tome se nalazi strategija inkluzije koja se u prvim decenijama obavljala sklapanjem braka sa domaćim stanovnicima. Tek kasnije su došli zahtevi za promenom državljanstva i dobijanje drugog pasoša:

> „Ženidbom/udajom gastarbeiter napušta stanje dvostrukog stranca, ukorenjuje se tamo. Iz vizure svog doma, iz statusa intencionalnog prelazi u status egzistencijalnog autsajdera. (...) Činjenica da on/ona tamo više nije stranac, ni egoist i bijednik koji trči za novcem, ili je to barem u manjoj mjeri, dovodi samo do modifikacije statusa stranog tijela. Došla je sa svojim Belgijancem, došao je sa svojom Švabicom, ne dolaze više tako često kao prije, tamo su se preselili u veći stan, govore li im deca hrvatski. Gastarbeiter se doslovno ‘situirao’. Time on svakako više nije naš” (32)

Istovremeno, čak ni uspešna inkluzije nije potpuna, već ima imanentna ograničenja bez obzira na to koliko je sredina prijemčiva za pridošlice. Popović takvu situaciju opisuje ovako:

> „Na tvojoj terasi u Milanu (Geteborgu, Dortmundu...) sve je kao i kod svih ostalih, u stanu također. Ljudi su zaboravili da si gastarbeiter. Razgovor se međutim baš zbog toga razvija normalno. (...) Razgovor postaje dublji, kolege njihove žene, susjedi prisjećaju se ovog i onog iz škole, sportskog kluba, djetinstva kod kuće. Tu počinje limit. Polako se ograničavaš na slušanje (...) Sa njima nemaš zajednička sjećanja, nemaš diferencirani vokabular za takav dublji, asocijativni i aluzivni diskurs." (59)

Kao ključni trenutak u transformaciji gastarbajtera u građanina nove domovine Popović određuje roditeljstvo i to ono roditeljstvo koje se u punom kapacitetu ostvaruje u zemlji imigracije.

> „Gastarbeiter je tip čovjeka koji nema psa. Ali, odjednom! ima djecu. I tad ulazi u dubinu i dramu svijeta u koji je došao. Kao roditelj koji upisuje dijete u dječji vrtić, odlazi na roditeljske sastanke, uči popodne gradivo zajedno sa djetetom, priređuje rođendane na koje dolaze druga, obična djeca. Prolazi kroz duboke rituale, inicijacije i mješavinu biologije i sociologije sredine u kojoj živi. (...) Gastarbeiterica više nije Gastarbeiterica, već majka koja ravnopravno sudjeluje na roditeljskom sastanku, na gastarbeitera se gleda kao na oca." (59–60)

Povratak o kome sanjaju ili pričaju gastarbajteri je klizni termin koji se stalno pomera i povratak se događa kada je vremenska skala savim pri kraju. U zemlji imigracije je već treća generacija. Uzaludnost povratka kao rezultata dileme oko mesta za kraj životnog puta Popović opisuje:

> „... ukoliko se namjerava vratiti i ne ostane (a već se priviknuo), pomirit će se sa prazninom obesmišljene sredine u koju se vraća. (...) Gastarbeiter, naša gastarbeiterica, odlazi kao mladić, odnosno djevojka, skoro dijete, vraća se kada je sve već svejedno. Život nije tu, nije ni drugdje, život nije nigdje". (73)

Ovih nekoliko ilustracija Popovićeve antropološke proze već omogućava da se postavi pitanje: mogu li se na osnovu Popovićeve knjige donositi antropološki zaključci? Odgovor na ovako pojednostavljeno pitanje bi sigurno bio negativan jer se antropološki zaključci mogu izvlačiti iz antropološki postavljenog istraživanja. Međutim, pristupom ovom štivu može se doći do zaključka da je književno-reporterska imaginacija otvorila mnoga pitanja na koja neki odgovori postoje, ali neke tek treba dati sistematskim proučavanjima.

Zaključak

Mnogostrukost odnosa književnosti i etnologije/antropologije bila je predmet tradicionalne etnologije sa ciljem uočavanja etnografskih izvora književnih dela i ukazivanja na deskripcije tradicijske kulture sadržane u delima Bore Stankovića ili Stevana Sremca (Nikolić-Stojančević 1975; Nikolić-Stojančević

1981). U novije vreme, s nešto izmenjenim uglom posmatranja i akcentom na dvostrukost deskriptora i konstruktora identiteta, kao i na upotrebi književnosti u stvaranju lokalnih identitetskih konstrukata, moderna antropologija se ponovo bavi domaćom književnošću (Zlatanović 2009; Gorunović 2017).

U tom pravcu idu i neki od zaključaka koje iznosimo na osnovu analize i kratkog prikaza gastarbajterskog romana (Markov) i antropološke proze (Popović).

Markovljev realistički roman opisuje i deskripciju i askripciju identiteta srpskih gastarbajtera u Beču. Njegovi opisi jednako prikazuju ono što gastarbajteri, kada svode bilanse svojih života, misle o sebi, ali i sadržajno opisuje kako u zemlji imigracije doživljavaju gastarbajtere. Ovi uvidi, iako nisu pravljeni da budu „eksperimentalna etnografija" sadrže inspirativne predstave o gastarbajterskom identitetu koje antropolog ukršta s drugim vrstama podataka (terenska istraživanja, pravno-politički spisi, stavovi religijskih funkcionera itd.), da bi stekli potpunu sliku identiteta. Međutim, treba pomenuti i uticaj knjige kupovane i čitane u gastarbaterskoj sredini koja, još važnije, predstavlja osnov monodrame koja se dosta dugo izvodi u istoj sredini, kao potencijalnog utemeljivača ili barem repera identitetskih strategija gastarbajtera. To znači da jedan prikaz, dosta gorak i pesimističan, može delovati i kao dodatak samospoznatom položaju, ali i kao podstrek za izmeštanje iz tog lebdećeg i neukorenjenog stanja.

Antropološka proza Nenada Popovića, pak, nema tu vrstu uticaja jer je knjiga objavljena u Hrvatskoj i prvenstveno namenjena domaćoj publici. Ona teško da utiče na samospoznaju hrvatskih gastarbajtera, ali može uticati na stavove prema gastarbajterima u zemlji matici, što joj je i prevashodna namena. S druge strane, njena povremena etnografska i antropološka naukolikost može poslužiti kao inspiracija naučnim istraživanjima koja će proveravati neke od zaključaka autora ili u njima nalaziti polazište nekih budućih proučavanja.

Literatura

Allen, Catherine J. and Nathan Garner. 1995. Condor Qatay Anthropology in Performance. *American Anthropologist*, New Series, 97 (1): 69–82.

Antonijević, Dragana. 2011. Gastarbajter kao liminalno biće: konceptualizacija kulturnog identiteta. *Etnoantropološki problemi* 6 (4): 1013–1033.

Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: Antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: SGC i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Etnološka biblioteka 75.

Berry, John W. 2001. A Psychology of Immigration. *Journal of Social Issues* 57 (3): 615–631.

Clausen, Jeanette. 1985. „Broken but not Silent: Language as Experience". In Vera Kamenko's *Unter uns war Krieg. Women in German Yearbook: Feminist Studies in German Literature & Culture* 1: 115–134.

Čapo Žmegač, Jasna. 2003. Dva lokaliteta, dvije države, dva doma. Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Münchenu. *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 40 (2): 117–131.

Čvorović, Goran. 2015. I jedan i drugi su između tamo i ovde. *Večernje novosti* 1. februar 2015. (http://www.novosti.rs/vesti/planeta.301.html:531833-I-jedan-i-drugi-su-izmedju-tamo-i-ovde) – posećeno 1.12.2017.

Damjanov, Slobodan. Hroničar gastarbajterskih sudbina. Intervju sa Darkom Markovim. Praštanje uspeha. Sportski magazin. (http://www.prastanjeuspeha.rs/darko-markov.html) – posećeno 4.12.2017.

Davidović, Milena. 1999. *Deca stranih radnika. Druga generacija jugoslovenskih ekonomskih migranata u zemljama Zapadne Evrope*. Beograd: Institut društvenih nauka – Centar za sociološka istraživanja.

Dunphy, Graeme. 1985. Migrant, Emigrant Imigrant. Recent Developments in Turkisch-Dutch Literature. *Neophilologus* 85 (1): 1–23.

Fischer, Sabine and Moray McGowan. 2003. „From *Pappkoffer* to Pluralism. Migrant writing in the German Federal Republic". In *Writing Across Worlds. Literature and Migration,* King, Russel, John Connel and Paul White (eds), 39–56. London: Routledge.

Gorunović, Gordana. 2010. Književni zaokret i etnografsko pisanje u američkoj kulturnoj antropologiji. *Antropologija* 10 (2): 65–96.

Gorunović, Gordana, 2017. Mihailo Lalić and Serbian Ethnology: Ethnography and Mimesis of Patriarchal Society in Montenegrin Highlands. *Etnoantropološki problemi* 12 (4): 1203–1232.

Ivanović, Vladimir. 2012. *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u Austriji i SR Nemačkoj 1965–1973*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Jovanović, Lazar. 2017. Konceptualizacija kulturnog identiteta pripadnika treće generacije srpskih radnih migranata u SR Nemačkoj. *Etnoantropološki problemi* 12 (1): 149–173.

Kim, Y. Y. 1977. Communication patterns of foreign immigrants in the process of acculturation. *Human Communication Research* 4: 66–77.

Markov, Darko. 2010. *Sumrak u Bečkom haustoru.* Sofia: Svetulka 44.

Miljanić, P. Mihailo. 2001. *Novinarske poduke i douke. Vodič kroz novinarstvo.* Podgorica: Radio Crne Gore i Inpropex.

Nedeljković, Saša. 2007. „Antropološki pristup proučavanju etnogeneze: etnogeneza Crnogoraca". U *Antropologija savremenosti,* Nedeljković, Saša (ur.). Beograd: SGC i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Nedeljković, Saša. 2017. Diskurzivne prakse o Karaševcima u jugoistočnoj Evropi u svetlu međunacionalnih odnosa. *Etnoantropološki problemi* 12 (4): 1177–1201.

Nikolić-Stojančević, Vidosava. 1985. Stevan Sremac o etno-psihičkim karakteristikama i mentalitetu ljudi naših krajeva. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 30: 19–40.

Nikolić-Stojančević, Vidosava. 1976. Tradicionalna kultura Vranja na prelomu dva veka u delima Borisava Stankovića. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 25: 119–147.

Nishida, Hiroko. 1999. A Cognitive Approach to Intercultural Communication Based on Schema Theory. *International Journal of Intercultural Relations* 23 (5): 753–777.

Pajić, Ivana. 2014. Identitet – prostor – granica: identitet migranta. *Filolog* 9: 299–312.
Popović, Nenad. 2008. *Svijet u sjeni.* Zagreb: Pelago.
Pocock, Douglas C. D. 1981. „Introduction: Imaginative Literature and Geography". In *Humanistic Geography And Literature. Essays on the Experience of Place,* Pocock Douglas C. D. (ed), 9–19. London and New York: Routledge.
Pool, Robert. 1991. Postmodern Ethnography? *Citique of Anthropology* 1 (4): 309–332.
Porteous, Douglas J. 1985. Literature and Humanist Geography. *Area* 17(2): 117–122.
Rašić, Miloš. 2017. Jugoslovenski/srpski klubovi u Beču u istorijskom kontekstu. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* LXV (3): 687–703.
Visković, Velimir. 1985. Antropološka proza. *Književnost* 40 (5/6): 885–905.
Vuletić, Julijana. 2016. Leksičke transferencije u govoru Srba u Nemačkoj: na primeru srpske zajednice u Ingolštatu, Bavarska. *Etnoantropološki problemi* 11 (2): 601–626.
Werner, Chantelle. 2013. *The Pragmatics of Literary Testimony. Authencity Effects in German Social Autobiographies*. New York-London: Routledge.
White, Paul. 1985. On the Use of Creative Literature in Migration Study. *Area* 17 (4): 277–283.
Zlatanović, Sanja. 2009. Književno delo Bore Stankovića i Vranje: identitetske strategije, diskursi i prakse. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 57 (1): 51–69.
Žikić, Bojan 1998. „O razlici između etničkog i kulturnog identiteta Mađara u istočnoj Bačkoj". U *Etnički odnosi Srba sa drugim narodima i etničkim zajednicama,* Pantelić Nikola (ur.)*,*133–144. Beograd: Etnografski institut SANU. Posebna izdanja, knj. 44.

Ivan Kovačević
Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Dragana Antonijević
Department of Ethnology and Anthropology,
Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia

Two Identity Narratives

Specific populations with fluid identities are subject to external construction of their particularity and rarely expose their own commitments in public arena. Their identity-related feelings and loyalties are built up in correlation of personal intimacy, cultural intimacy and various inputs stemming from the sphere of identity. Varieties of storytelling play significant role in displaying identity-related intimacy and are used in elaboration of identity-inputs that are externally served to such populations. Based on superficial, genristic storytelling, interplay of various flaws of consciousness enables for the playful mixture of emotional precepts. Two types of storytelling on particularity of guest workers (gastarbeiter) are examined, in order to explore their formative potential and

transformation through time. Literary narrative, as represented in the novel by Darko Markov *Twilight in Viennese Hallway* (Sumrak u Bečkom haustoru), and publicist narrative, as represented in *The World in Shadows* (Svijet u sjeni), a book by Nenad Popovic, are also interpreted as valuable sources for the understanding of identity troubles, especially as sources of representation of guest workers as living in-between geographical and social worlds.

Key words: anthropology, migrations, foreign „guest" workers (gastarbeiter), literature, identity, novel

Deux récits de l'identité

Les populations spécifiques, à identité fluide, sont souvent confrontées à une construction extérieure de leur spécificité, alors qu'elles expriment rarement et sporadiquement leurs dispositions dans l'arène publique. Les sentiments identitaires d'une telle population – les migrants y sont les plus représentés – se construisent en corrélation entre l' „ intimité culturelle " et différents référents identitaires imposés par les „ Autres importants ". Différentes sortes de récits jouent un rôle important dans l'expression de l'intimité identitaire et dans l'élaboration des marqueurs identitaires extérieurs. De tels récits rendent possible un libre jeu de composantes variées de la conscience et de consignes sur les sentiments identitaires à avoir.

Dans la création de l'identité gastarbeiter, qui fera l'objet de cette étude, sur deux exemples nous analyserons comment et à quel point les deux sortes de récits agissent sur la création des représentations sur la particularité de cette identité, ainsi que sur les transformations de ces représentations au fil du temps. Nous nous appuierons sur le roman de Darko Markov *Crépuscule sous un porche de Vienne* comme représentant du récit littéraire et sur *Le monde dans l'ombre* de Nenad Popović comme représentant d'un récit publiciste. Les deux récits seront également analysés comme sources de compréhension des incertitudes identitaires, mais aussi comme créateurs des représentations sur la place du gastarbeiter dans un espace entre deux lieux de vie.

Mots clés: identité, migrants, littérature, intimité culturelle, marqueurs identitaires imposés, Serbie

Primljeno / Received: 5.01.2018.
Prihvaćeno / Accepted: 24.01.2018.